

Methodological Analysis of Microfoundations in Economics and Islamic Economics: With Special Reference to the Thought of Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr

Ali Reza Lashkari* (Corresponding Author)

Faculty Member, Department of Economics, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran
Email: arezalashkari@gmail.com

Hossein Bahraini Yazdi

Faculty Member, Department of Economics, Imam Khomeini Education and Research Institute, Qom, Iran. Email: hsnbahraini@iki.ac.ir

Citation Lashkari, A.R. , Bahraini Yazdi, H. .(2026). Methodological Analysis of Microfoundations in Economics and Islamic Economics: With Special Reference to the Thought of Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr . EGHTESAD-E ISLAMI (A Quarterly Journal on Islamic Economics). 26 (103): 89-126

 [10.22034/iec.2026.2070433.2932](https://doi.org/10.22034/iec.2026.2070433.2932)

Received: 30 November 2025 , Accepted: 17 June 2026

Abstract

This paper provides an analytical and comparative examination of microfoundations within the two theoretical traditions of conventional economics and Islamic economics. Keynesian macroeconomic models and theories revolved around the proposition that economic equilibrium is merely one among infinitely many possible states; consequently, macroeconomic theory can maintain an autonomous and indispensable role. Within this context, it was Lucas who, through introducing the concept of the microfoundations of aggregate macroeconomics, challenged both propositions: first, that the economy, understood as the exchange-based interaction of economic agents, naturally tends toward equilibrium; and second, that macroeconomic policy interventions are ineffective. Islamic economics differs from conventional microeconomics and macroeconomics both in its conception of equilibrium and in its understanding of the nature and effectiveness of economic policymaking. For this reason, the terms microeconomic thought and macroeconomic thought are employed rather than the conventional disciplinary categories. The central argument of this paper is that, although Islamic macroeconomic thought is not methodologically dependent exclusively on the microfoundations of macroeconomics, it nevertheless pays considerable attention to them in the context of policymaking. The study adopts a documentary review approach and employs descriptive-comparative analysis based on primary theoretical and religious sources. In the discussion of Islamic economics, particular emphasis is placed on the views of Martyr Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr.

Keywords

Microfoundations of Macroeconomics, Equilibrium, Islamic Economics, Policymaking, Rationality, Shahid Sadr.

Extended Abstract

1. Introduction

The concept of “Microfoundations of Macroeconomic Theory” is a cornerstone of modern economic science, carrying profound methodological and policy implications. This concept gained prominence in the post-Keynesian era, particularly following the publication of John Maynard Keynes’s General Theory. Keynes established macroeconomics by challenging the neoclassical price theory’s inability to explain the Great Depression, asserting that the “invisible hand” could fail and that aggregate outcomes are not simply the sum of individual actions—a concept known as the “fallacy of composition”.

However, the subsequent “Neoclassical Synthesis” and later the “Monetarist Counter-revolution” led by Milton Friedman sought to re-establish the primacy of microeconomic logic. The most decisive blow to Keynesian macroeconomics came from Robert Lucas, who utilized the “Rational Expectations Hypothesis” to argue that macro models must be explicitly derived from the optimizing behavior of individuals (microfoundations). This debate is not merely technical but philosophical, centering on whether society is a mechanical collection of atoms or an organic system. While Economics remains caught in this duality, the fundamental question remains: how does Islamic economics address the relationship between micro-behavior and macro-objectives? This research hypothesizes that while Islamic macroeconomics is methodologically independent of microfoundations in its theoretical layer, it critically considers micro-incentives in the policy-making layer.

2. Research Methodology

This research adopts a comparative-analytical approach to examine microfoundations across two theoretical traditions: Economics and Islamic economics. The methodology involves a document review and a descriptive-comparative analysis of primary theoretical and religious texts. In the conventional sphere, the study traces the chronological evolution of macroeconomic thought from the Classical era and Keynes to the revolutions of Friedman and Lucas. In the Islamic sphere, the research focuses on the works of Shahid Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr, specifically his seminal texts *Iqtisaduna* (Our Economics), *Al-Madrasah al-Qur’aniyyah*, and *Al-Islam Yaqud al-Hayah*. The study aims to extract the “method of economic analysis” embedded within Sadr’s “Economic School” (Madhhab), distin-

guishing between the theoretical foundations and the practical policy applications within an Islamic framework.

3. Research Findings

The findings of this study are categorized into three major areas: the evolution of microfoundations, the critique of early Islamic equilibrium models, and the unique methodological breakthrough of Shahid Sadr.

A. Conventional Evolution: The study finds that Classical economics perceived the economy as a “coherent whole” where the “Invisible Hand” and “Say’s Law” acted as a direct bridge between individual behavior and macro-results. Neoclassical economics shifted this to “Methodological Individualism,” attempting to justify market order through individual utility maximization. Keynes disrupted this by identifying the “Fallacy of Composition,” proving that what is rational for an individual (e.g., saving during a crisis) can be catastrophic for the aggregate economy. The Lucas Revolution attempted to close this gap by reducing macroeconomics to a branch of applied mathematics centered on the “Representative Agent,” thereby ignoring the organic complexities of real-world social systems.

B. Critique of Islamic “General Equilibrium” Models: The research observes that early attempts at “Islamic Macroeconomics” (e.g., Mir-Mo’ezzi) often tried to fit Islamic values into a neoclassical “General Equilibrium” framework. By merely adding “hereafter utility” to a standard utility function, these models failed to address the structural differences between individual and collective interests in Islam. They relied on an “abstract rationality” that did not adequately explain how individual maximization leads to social welfare or divine pleasure.

C. Shahid Sadr’s Methodological Breakthrough: The core finding of this research is that Shahid Sadr offers a “Right-Based” and “Holistic” approach that breaks the micro-macro duality.

- Rejection of Atomism: Sadr critiques “Methodological Atomism,” defining the economic agent within a “Divine-Social Network of Obligations” rather than as an isolated, self-interested atom. In Sadr’s view, individual preferences are not exogenous; they are socialized through “Human Purification” (Tahdhib) and the “Economic School” before entering the market.
- The Primacy of “Madhhab” (School): Sadr argues that the harmony between individual and collective interests is not a matter for “Economic Science” to discover, but for the “Economic School” to organize. Science

can reveal objective truths, but it cannot resolve the inherent conflict of interests in a material world. Therefore, harmony is achieved through “Doctrinal Constants” (e.g., multi-faceted ownership, social balance) and the active role of the “Wali al-Amr” (State).

- **Non-Equilibrium Framework:** Sadr’s economics is a “Non-Equilibrium” system. Unlike Lucas, who saw policy as ineffective due to rational expectations, Sadr views policy-making as vital for ensuring justice and growth within the “Area of Discretion” (Manṭiqat al-Farāgh).

4. Conclusion

The methodological analysis reveals a fundamental divergence between Economics and Islamic economics regarding microfoundations. Economics is trapped in a duality between Keynesian organicism and Lucasian atomism. In contrast, Islamic macroeconomics, as envisioned by Shahid Sadr, is built upon a “Divine-Social Network” that replaces “mechanical aggregation” with “institutional harmony”.

The research concludes that in the theoretical (methodological) layer, Islamic economics does not need microfoundations because the “Economic School” dictates harmony through legal and ethical constants. However, in the policy-making layer, understanding micro-incentives becomes essential for the state to guide human behavior toward collective goals such as growth and social balance. Ultimately, Sadr’s framework suggests that economic stability is found not in the mathematics of equilibrium, but in the institutionalized ethics and proactive governance that bridge the gap between individual action and the common good.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors’ Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

تحلیل روش‌شناختی مبانی خردی در اقتصاد متعارف و اقتصاد اسلامی:

تأکید بر اندیشه شهید سید محمد باقر صدر^(ره)

علیرضا لشکری* (نویسنده مسئول)^{ID}

عضو هیئت علمی گروه اقتصاد، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.
Email: arezalashkari@gmail.com

حسین بحرینی یزدی^{ID}

عضو هیئت علمی گروه اقتصاد، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران.
Email: hsnbahraini@iki.ac.ir

استناد لشکری، علیرضا؛ بحرینی یزدی، حسین (۱۴۰۵). تحلیل روش‌شناختی مبانی خردی در اقتصاد متعارف و اقتصاد اسلامی: تأکید بر اندیشه شهید سید محمد باقر صدر^(ره). فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۶ (۱۰۳): ۱۲۶-۸۹

doi: 10.22034/iec.2026.2070433.2932

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۷

چکیده

این مقاله به صورت تحلیل - مقایسه‌ای مبانی خردی را در دو سنت نظری اقتصاد متعارف و اقتصاد اسلامی بررسی می‌کند. الگوها و نظریات کلان‌کینز حول این نکته چرخش داشت که اقتصاد متعادل تنها یکی از بی‌نهایت حالت ممکن است؛ از این رو نظریه کلان می‌تواند کارکرد لازم را داشته باشد. در چارچوب این مقایسه لوکاس توانست با طرح مفهوم بنیان‌های خرد اقتصاد کلان تجمیعی، هر دو موضوع را رد کند: نخست، اقتصاد به معنای کش‌گری مبادله‌ای عوامل اقتصادی، به تعادل تمایل دارد. دوم، سیاست‌گذاری کلان کارا نیست. اقتصاد اسلامی هم در مبنای تعادل هم کیفیت سیاست‌گذاری، با علم اقتصاد خرد و کلان متعارف متفاوت است؛ از این رو از تعبیر اندیشه کلان و خرد برای آن استفاده می‌شود. ایده مقاله حاضر این است که هرچند اقتصاد اسلامی در اندیشه کلان از حیث روش‌شناختی منحصرأ به مبانی خردی اقتصاد کلان وابستگی ندارد، ولی از جنبه سیاست‌گذاری به آن توجه می‌کند. روش پژوهش بازنگری اسنادی و تحلیل توصیفی - مقایسه‌ای با اتکا به متون اصلی نظری و دینی است و تمرکز اصلی در مباحث اقتصاد اسلامی بر آرای شهید سید محمد باقر صدر^(ره) است.

واژگان کلیدی

مبانی خردی اقتصاد کلان، تعادل، اقتصاد اسلامی، سیاست‌گذاری، عقلانیت، شهید صدر^(ره).

۱. بخشهایی از این مقاله از رساله دکتری با عنوان «تبیین روش‌شناسانه علم اقتصاد کلان اسلامی در آثار موجود در مقایسه با علم اقتصاد کلان متعارف» (بحرینی یزدی، ۱۴۰۱) استخراج شده است.

مقاله

در علم اقتصاد کلان متعارف، مفهوم «بنیان‌های خردی نظریه اقتصاد کلان» دارای اهمیت است. این مفهوم دلالت‌های روش‌شناختی و سیاستی دارد. توجه به این مفهوم، پس از دوران جان مینارد کینز و ارائه نظریه اقتصاد کلان توسط وی در کتاب *نظریه عمومی، پول، بهره، اشتغال* (کینز، ۱۳۴۸) اهمیت یافت. کینز با توجه به ناموفق بودن دانش اقتصادی زمانه خود - اقتصاد خرد نئوکلاسیکی - در تبیین و تدبیر بحران بزرگ ۱۹۲۹-۱۹۳۳ با رد حداقلی برخی از پایه‌های اصلی نظریه قیمت، علم اقتصاد کلان را بنیان نهاد. پس از وی طرفداران اقتصاد نئوکلاسیکی در طول زمان به نقد کینز پرداختند. مهم‌ترین انتقاد این بود که اگر نظریه نئوکلاسیک دچار مشکل است، از جهت نظریه خرد و مبنای خردی آن نیست، بلکه مشکل اصلی از «تجمیع یا ترکیب» بروز کرده است. طرفداران سنتز نئوکلاسیک و کینزیهای هیدرولیک سعی کردند با تعدیل فروض کینز از قبیل چسبندگی قیمت‌ها خصوصاً در بازار کار و تحول در مفهوم انتظارات و روحیات حیوانی (Animal Spirits)، قدمی به‌سوی نئوکلاسیسم بردارند. میلتون فریدمن اساساً با ابزارگرایی روش‌شناختی خود صورت مسئله را پاک کرد، همچنان بر طبل نظریه قیمت می‌کوبید. (Dow, 1998a, p.86) در این میان شاید نخستین اندیشمندی که به‌صورت روشمند به اقتصاد کلان کینزی ضربه کاری وارد کرد، رابرت لوکاس بود. وی با استخدام مفهوم انتظارات عقلایی، نقد خود را به اقتصاد کلان تجمیعی و کینزی مطرح کرد و سعی کرد با پالایش اقتصاد تجمیعی، انتقادهای کینز را برطرف کند و منطق تجمیع را تصحیح نماید (برای شرح مختصر، ر.ک: Vercelli, 1991, pp.143-۱۵۹). این مناقشات طولانی آثار بسیار مهمی در تبیین علمی و سیاست‌گذاری اقتصادی داشت. به عبارتی اقتصاد کلان، ابتدا جایگاه اقتصاد خرد نئوکلاسیکی را در تبیین کفایت فردیت، عقلانیت و حسابداری برای بهترین نتایج تخصیص

بهینه منابع، رشد و بعضاً عدالت اجتماعی گرفت. کینز اعلام کرد الزاماً هماهنگی میان مرتبه خرد و کلان رخ نمی‌دهد، دست نامرئی شکسته است و برای مصالح لیبرالیستی مانند رشد و مهار رکود باید سراغ تحلیلهای «کلان و مجموعی» رفت. سپس لوکاس دوباره این کفایت را اثبات و منطق «تجمیع خام» را تصحیح کرد. نمود عینی این تحولات اقتصاد کلان متعارف، خود را در تبیین و تدبیر بازارهای کار و پول به‌خوبی نمایان کرده است (ر.ک: پسران و لائوسون، ۱۳۷۶ / Vercelli, 1991, pp.143-159).

اما بحث اصلی این تحقیق در مورد جایگاه مبانی خردی در اقتصاد اسلامی است. هدف اصلی در تصمیم اقتصادی خرد اسلامی چیست و آیا «اندیشه کلان» در این تصمیم‌گیری نقشی دارد؟ اساساً در جامعه مدرن اسلامی که مملو از بازارهای گوناگون است و طبعاً نقش مبادلات و تخصیص‌های بازاری پررنگ است تا چه حد میان اهداف خردی از مبادله و اهداف کلان اقتصادی همکاری یا هماهنگی یا هر مفهوم دیگر اجتماعی (فعلاً محل بحث نیست) وجود دارد؟ تا چه اندازه برای تبیین و احیاناً تدبیر اقتصاد جامعه اسلامی به بحث مبانی خردی نیاز است؟

فرضیه این مقاله آن است که اگر مراحل تکوین و تحول جامعه اسلامی در بلندمدت را در سه مرحله «أ» تحول از جوامع غیرالهی به اسلامی، «ب» در حال تثبیت اهداف و نهادهای اسلامی و «ج» جامعه تربیت‌یافته اسلامی بدانیم، در قسمت «ب» علم اقتصاد خرد تجمیعی به اهداف خود به‌خصوص هماهنگی برون‌داد فردی نفع‌طلبی شخصی با تدارک نفع جمعی نمی‌رسد. البته دلیل این نرسیدن به هدف تجمیع در اقتصاد اسلامی با دلیل کینز متفاوت است (ر.ک: کرمی اسفه و بحرینی یزدی، ۱۴۰۰). این تحقیق، پس از بررسی ادبیات روششناختی مبانی خردی در اقتصاد متعارف و توجه به اهمیت بحث در اقتصاد اسلامی و مرور برخی انظار اسلامی در نهایت برای اثبات این تفاوت میان رویکرد اقتصاد متعارف و اسلامی در مبانی خردی، به‌نظر

شهید سید محمد باقر صدر^(۵) در دو کتاب **اقتصادنا و المدرسة القرآنية** مراجعه می‌کند. وی بهصراحت به نقد فردگرایی، عقلانیت نئوکلاسیکی و تبیین نظریه قیمت از هماهنگی اجتماعی می‌پردازد و در مورد فرایند تربیت انسان مسلمان در جامعه اسلامی برای رسیدن به حدود انسان ایدئال اسلامی و عدالت اقتصادی- اجتماعی بحث می‌کند. وی دیدگاه متفاوتی در زمینه کار، پول، بهره و عدالت اقتصادی ارائه می‌دهد. با این بیان در ارائه نظریه اقتصاد اسلامی بر مبنای روش شناختی خردی برای «اندیشه کلان اسلامی» تکیه نمیشود و در نتیجه رویکردهای کلگرایانه و ارگانیکی مد نظر است؛ ولی این بدان معنا نیست که در زمینه سیاست‌گذاری درباره رفتار خردی بی‌توجهی می‌گردد و انگیزه‌های فرد برای ارتباط میان حداکثرسازی منافع فردی متصل به آخرت از راه حداکثرسازی منافع جمعی دنیوی مد نظر قرار نمی‌گیرد.

با توجه به مطالب فوق، هدف اصلی این پژوهش عبارت است از بررسی و تحلیل «جایگاه بحث از مبانی خردی در اقتصاد اسلامی در مقایسه با ادبیات اقتصاد متعارف کلان تجمیعی با تمرکز نهایی بر اندیشه شهید صدر^(۵)».

روش بحث در این تحقیق

این مقاله در دو بخش تدوین شده است: نخست، از مفهوم و اثر مبانی خردی در روش‌شناسی اقتصاد و بهخصوص اقتصاد کلان متعارف بحث میکند و دوم، از فضای عام اقتصاد اسلامی بهخصوص از نظر شهید صدر^(۵) در مورد مبانی خردی، مطالبی طرح می‌شود.

در بخش اول، منابع بسیار و ادبیات گسترده‌ای از فلسفه علم اقتصاد، روش‌شناسی و ارائه روش تا ایجاد نظریه اقتصاد کلان وجود دارد؛ اما در بخش دوم تقریباً شاکله ادبیات اقتصاد خرد و کلان اسلامی در قالب اقتصاد تعادلی طراحی شده بهخصوص چندان به بحث مبانی خردی از جنبه روش‌شناختی توجه نشده است. صرفاً در برخی تحقیق‌ها از عنوان مبانی خردی نام برده

شده است. از لحاظ مبنایی در زمینه فلسفه و روش‌شناسی علم اقتصاد شاید مطلب معتنا بهی غیر از کلمات و تحقیقات شهید صدر^(۵) به چشم نمی‌آید. قاعده بحث در انتساب لزوم «رویکرد کلان اسلامی»^۱ به اندیشه شهید صدر^(۵) این بود که با مراجعه دقیق به آثار شهید صدر^(۵) و پژوهش‌های انجام‌شده حول آنها از سایر محققان اقتصاد اسلامی، مسئله شهید صدر^(۵) در اقتصاد به درستی درک و تبیین می‌شد. سپس براساس این درک و پیمودن مسیری که ایشان در کل آثار خود ارائه داده‌اند، به نتیجه جامعی از روش تحلیل اقتصادی در نظر ایشان به دست آمد و مشخص می‌شود که اگر ایشان می‌خواستند به مطالعه رخدادهای اقتصادی در جامعه اسلامی بپردازند، چه روش‌هایی را برمی‌گزیدند و برون‌داد آن، نظریه اقتصادی خرد یا کلان یا تلفیقی از آن دو یا متمایز از آنها می‌شد؛ به عبارتی برای نویسندگان کاملاً روشن است که سطح مباحث شهید صدر^(۵) در بسیاری از آثار ایشان در لایه مذهب اقتصادی است و باید برای استخراج روش علمی منسوب به ایشان از لایه‌های مطالب مربوط به مذهب اقتصادی، بسیار تلاش کرد. اما در این پژوهش، نویسندگان به اجزای نظریه شهید صدر^(۵) توجه کرده‌اند و براساس یکی از مبانی مهم نظریه ایشان که در مجموعه آثار مختلف از جمله *المدرسة القرآنية* (ر.ک: ۱۴۲۱ ب، ص ۱۵۷)، *اقتصادنا* (الصدر، ۱۴۳۴، ص ۳۵۵) و *الاسلام يقود الحياة* (الصدر، ۱۴۲۱ الف، ص ۵۹-۱۲۱) بروز و ظهور دارد، تحلیل و بررسی خود را حول موضوع مطرح‌شده، ارائه می‌دهد. از این جهت که این بحث بسیار مبنایی است، صاحب این مبنا یعنی شهید صدر^(۵) دارای ذهن و تفکر نظام‌مند بوده و سعی داشت از مبانی خود حفاظت و دفاع کند، اتخاذ این روش برداشت نیز به نظر درست می‌رسد (ر.ک: لشکری و بحرینی یزدی، ۱۴۰۲).

۱. تأکید می‌شود نویسندگان در این نوشتار به دنبال مقاله «بررسی ضرورت رویکرد اقتصاد کلان بر اساس اندیشه مبنایی شهید صدر» (لشکری و بحرینی یزدی، ۱۴۰۲) از عنوان رویکرد و نگرش کلان اسلامی به جای اقتصاد کلان اسلامی استفاده نمی‌کنند.

پیشینه ادبیات پژوهش

در ادبیات اقتصاد متعارف تحقیق‌های زیادی درباره مبانی خردی اقتصاد کلان از جنبه فلسفی و روش‌شناختی وجود دارد که برخی به‌صورت مستقل و برخی در ضمن موضوعات دیگر وارد شده است. فعلاً از مقالات و کتاب‌هایی که به‌نظریه اقتصاد کلان پرداخته‌اند، صرف نظر می‌شود و به‌سه نمونه کتاب مهم نسبتاً جدید اشاره می‌شود:

نخست: «مبانی خردی انطباق‌پذیری اقتصاد خرد و اقتصاد کلان» (Wien-traub, 1977) به‌صراحت و با همین عنوان به‌تفاوت ادبیات خرد و کلان با تکیه بر تحلیل مبانی خردی پرداخته است.

دوم: «مبانی خردی: پژوهشی انتقادی» (Janssen, 1993) به‌صورت مفصل و از جنبه‌های مختلف با ادبیات روش‌شناختی به این موضوع پرداخته است. وی استدلال می‌کند طرح مباحث فردگرایی برای مسئله مبانی خردی یک بیراهه است و باید از اصطلاح «مبانی بازار» استفاده کرد. در دیدگاه وی روابط خرد و کلان یکسان نیستند و تجمیع روابط سطح خرد الزاماً روابط اقتصاد کلان تعادلی را به‌دست نمی‌دهد.

سوم: «روش‌شناسی تفکر اقتصاد کلان: تحلیلی مفهومی از مکاتب اندیشه اقتصادی» (Dow, ۱۹۹۸) در ضمن بررسی تحلیلی-تاریخی-روش‌شناختی تفکر اقتصاد کلان در ضمن یک فصل، به‌تحلیل روش‌شناختی مبانی خردی اقتصاد کلان پرداخته و آن را مقدمه‌ای برای بحث تعادل، انتظارات، پول و سیاست‌گذاری قرار داده است.

فهرست منابع این آثار از لحاظ معرفی آثار متنوع درباره موضوع و اهمیت بحث از مبانی خردی، بسیار جامع است. این سه اثر از حیث تحلیل آثار اصلی از جانب بزرگانی همچون لیجونهوفد، واینتراب و هوور بسیار بااهمیت‌اند.

در میان آثار اقتصاد اسلامی هیچ مقاله یا کتاب مستقلی در مورد مبانی

خردی اقتصاد اسلامی یافت نشد. بسیاری از آثار اقتصاد اسلامی که در ادبیات خرد و کلان اسلامی نوشته شده‌اند، یک نگاه هنجاری به تعادل اقتصادی دارند و آن را از مسلمات اقتصاد اسلامی دانسته‌اند. در نهایت هیچ تحقیقی یافت نشد که مسئله و فلسفه مبانی خردی را در اندیشه اسلامی خصوصاً از منظر شهید صدر^(۶) به‌صورت مستقل بررسی کرده باشد. تحقیق حاضر از لحاظ پرداختن به این مبحث مهم روش‌شناختی دارای نوآوری است.

به‌هرحال در ادبیات اقتصاد اسلامی آثاری که بتوان در مورد این موضوع از آنها تحقیق کرد، وجود دارد؛ مثلاً در ادبیات اقتصاد کلان اسلامی سه کتاب (اسلاموئیان، ۱۳۹۹ / زامل و بنجیلانی، ۱۳۷۸ / میرمعزی، ۱۳۹۶) به بررسی مدل‌های تعادلی در تقاضای کل حقیقی و اسمی پرداخته‌اند و اساساً به‌ریشه این بحث اشاره نکرده‌اند. البته درون این تحقیقات در مواردی مبانی خردی اقتصاد کلان اسلامی آورده شده است - برای نمونه میرمعزی، ۱۳۹۶، ص ۱۷۲ از مبانی خردی سرمایه‌گذاری به‌انگیزه سود نام میبرد؛ اما ظاهراً این پذیرفته شده است که هماهنگی میان اهداف خرد و کلان اسلامی، محقق است؛ مثلاً سیدحسین میرمعزی در مقاله «الگوی مصرف کلان در جامعه اسلامی» (۱۳۸۴) که در کتاب مذکور ایشان نیز آمده است، در ضمن مطالب مختصری به مبانی خردی این الگو اشاره می‌کند. وی عقلانیت اسلامی را در قالب پیشینه‌کردن لذت دنیوی و اخروی و کمینه‌کردن رنج دنیوی و اخروی با تقدم آخرت، همچنین ممنوعیت ربا، اسراف، تبذیر و کنز برای تخصیص منابع را از مهم‌ترین مبانی خردی الگوی کلان خود می‌نامد. در پایان این مبانی خردی، مصرف فرد مسلمان را در حدود کفاف و اسراف نگاه می‌دارد و بقیه درآمد در بازار ثواب و سرمایه‌گذاری مورد استفاده قرار می‌گیرد (ر.ک: میرمعزی، ۱۳۹۶، ص ۸۱)؛ ولی نکته مهم این است که بنا بر تصریح مؤلف مذکور و بسیاری از محققان، این مدل‌ها در قالب ادبیات دستوری‌اند که از روش اقتصاد کلان برای اثبات اهداف خود، مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

دقیقاً معلوم نیست چگونه حداکثرسازی فردی مذکور که میان دنیا و آخرت مشترک بود و تازه آخرت را در تقدم قرار می‌دهد، به تخصیص بهینه منابع و حداکثرسازی رفاه مادی دنیایی منتهی می‌شود و هماهنگی رخ می‌دهد. این اشکال در ادبیات روششناسی کمی و اقتصاد ریاضی نیز مطرح شده است؛ به این بیان که چه رابطهای میان حداکثرسازی که عملیاتی ریاضی است، با خروجی مطلوبیت، ایمان یا رضایت الهی که غیرکمی‌اند، برقرار میشود (ر.ک: Evans, 1930, Chapters 6, 11 / جابری، ۱۳۹۶).

چودری در تحقیق اقتصاد کلان اسلامی (Choudhury, 2006) مدعی است ذات اقتصاد بازار غیراسلامی با تضاد منافع درگیر است و تضمینی نیست که میان اهداف خردی و کلان هماهنگی رخ دهد؛ اما در اقتصاد اسلامی می‌توان با تحولاتی در انگیزش‌ها و نهادها از جمله برقراری شورا - بهجای روشهای نئوکلاسیکی تعادلی و بهینه‌سازیهای خودبسنده - این هماهنگی را ایجاد کرد. با این بیان، همانند روش کلاسیکها، تمایزی میان خرد و کلان وجود ندارد و این دو با همدیگر ممزوج‌اند. وی در ادامه با ارائه یک مدل پولی، اثبات می‌کند که در امثال این موضوعات در اقتصاد اسلامی، نیازی به اقتصاد کلان و سیاست‌گذاری کلان نیست و هماهنگی خردی و اهداف کلان برقرار است.

شاید دو مورد از تحقیق‌های بسیار نزدیک به این موضوع عبارت باشد از «جایگاه مفهوم و نظریه تعادل در اقتصاد اسلامی (مقایسه اجمالی کاربرد این مفهوم در اقتصاد متعارف و نظر شهید صدر در کتاب اقتصادنا)» (کرمی اسفیه و بحرینی یزدی، ۱۴۰۰) و «بررسی ضرورت رویکرد اقتصاد کلان براساس اندیشه مبنایی شهید صدر» (لشکری و بحرینی یزدی، ۱۴۰۲). نویسندگان در هر دو مورد به صورت مختصر، موضوع هماهنگی منافع خردی در فعالیت‌های اقتصادی با منافع کلان و تحلیل مختصری از مبانی خردی را از لحاظ فلسفی بررسی کرده‌اند؛ چراکه پایه بحث از تعادل و اصل اقتصاد کلان

همین موضوع است. تحقیق حاضر در ادامه این دو مقاله یک گام روبه‌جلو محسوب می‌شود. وجه نوآوری تحقیق حاضر تأکید بر جنبه روش‌شناختی و تکیه بر مرکز ثقل پیدایش اقتصاد و دانش کلان است.

۱. بخش اول: تبیین جایگاه بنیانهای خردی در اقتصاد متعارف (تا دوره رابرت لوکاس)

الف) اقتصاد کلاسیک و شروع طرح مسئله

اقتصاد کلاسیک اساساً تفکیکی میان خرد و کلان قائل نبود. باورمندان به این مکتب نیازی به یک نظریه مستقل خرد یا کلان نمی‌دیدند و این یعنی مسئله مبانی خردی اصلاً برای کلاسیک‌ها مطرح نبود؛ آنها اقتصاد را یک «کل منسجم» می‌دیدند. فرض هماهنگی رفتارها با دست نامرئی یا به‌طور خودکار و دست‌یابی به تعادل و تحلیل ایستای آن، ریشه روش‌شناسی کلاسیک‌ها بود (ر.ک: Tieben, 2012, p.4 / برای بررسی تفصیلی، Ibid, ch.7). رفتارهای فردی بدون دخالت سیاستی هماهنگ می‌شوند. کلاسیک‌ها بر این باور بودند که میان رفتار فردی و پیامد اجتماعی، یک پارچگی ساختاری وجود دارد. از منظر روش‌شناختی، آنها به نوعی «تقلیل‌گرایی» معتقد بودند؛ یعنی فرض می‌کردند اگر بازارها در سطح خرد به درستی عمل کنند (تعدیل قیمت‌ها)، تعادل کلان (هماهنگی مجموعی) به‌صورت خودکار و از طریق قانون سی تضمین می‌شود. ریکاردو با استفاده از این منطق هر گونه ناهماهنگی دائمی میان عرضه کل و تقاضای کل را از نظر منطقی ناممکن می‌دانست. این رویکرد بازتابی از همان نظم مکانیکی و دکارتی است که در آن کل، چیزی جز جمع ساده اجزا نیست (Dow, 1998, Ch.1, 4). در نظر کلاسیک‌ها قانون سی پل مستقیم میان رفتار فردی و نتایج کلان است. از دید آنان عرضه، تقاضای خود را خلق می‌کند، هیچ سطح تعادل منحصر به فردی برای تولید یا اشتغال وجود ندارد و تقاضا همواره خود را با عرضه تطبیق می‌دهد و

بنابراین بحران‌های کلان، بیکاری پایدار، عدم تعادل‌های کلان به لحاظ نظری امکان‌پذیر نیست. این یک پیش‌فرض روش‌شناختی است که راه را بر هرگونه تحلیل «عدم تعادل کلان» در آن دوران می‌پست (ر.ک: Janssen, 1993, p.85). پس روش‌شناسی کلاسیک‌ها بر مبنای باور به برهم‌نخوردن تعادل کلان ناشی از رفتارهای فردی است (ر.ک: Sowell, 2007, p.24).

از منظر روش‌شناختی اقتصاد کلاسیک به هماهنگی پیش‌بینی‌شده باور داشت؛ به این معنا که به دلیل ساختار اخلاقی انسان و ماهیت رقابت، هیچ تضاد بنیادینی میان منافع فردی و مصالح کلان وجود ندارد، مگر آنکه مداخلات خارجی (دولت) این نظم طبیعی را برهم بزنند.

(ب) اقتصاد نئوکلاسیک؛ آغازی بر طراحی مبنای خردی

نئوکلاسیک برخلاف کلاسیک سراغ نظم طبیعی یا الهیاتی نرفت و برای نظم بازار به توجیه نظری و روش فردگرایی روی آورد. این اندیشه، مدل ایده‌آل بازار رقابت کامل را مد نظر دارد (ر.ک: Morgan, 2012, Chap-ter 1). در فعالیت اقتصادی درون نظام بازار آزاد رقابتی، رفتار یا کنش فرد (Representative Agent) براساس حداکثرسازی منافع شخصی، مبادله و تخصیص بهینه منابع صورت می‌گیرد و نتایج تولیدی، توزیعی و مصرفی برای خود و دیگران به بار می‌آورد. علم اقتصاد خرد همین واقعیت را بررسی می‌کند؛ اما نکته مهم‌تری که در اقتصاد خرد نئوکلاسیکی مورد توجه قرار می‌گیرد، این است که تخصیص بهینه منابع در بازارها منجر به نتایج مثبت در سطح اقتصاد کلان نیز می‌شود، رشد و توسعه رخ می‌دهد و در بلندمدت، چرخه‌های تورم و رکود تعدیل می‌گردد.

به عبارتی اگر هم نابسامانی‌هایی در کوتاه‌مدت پدید آید، بازار و نظام مبادله و قیمت، در بلندمدت به سمت تعادل به عنوان یک هدف نهایی حرکت و رفتارهای خود را تصحیح می‌کنند و از این راه، دوباره رشد و تعادل سراسری بازارها تضمین می‌شود. پشتوانه نظری این دیدگاه کلان عبارت بود

از قانون سی. مهم‌ترین بازارهایی که باید بررسی و درباره آنها نظریه‌پردازی شود، عبارت‌اند از بازار کار، پول و سرمایه. فرض بازارهای رقابت کامل با انعطاف‌پذیری قیمت در متن عقلانیت و آگاهی کامل و اطمینان از آینده براساس اطلاعات و عبرت از گذشته، کارگرها را برای پذیرش تعدیل منطقی دستمزدها متقاعد و تعادل را تضمین می‌کند (ر.ک: Janssen, 1993, p.86; Tieben, 2012, Ch.8). از این‌رو در دوران رکود، قیمت‌های بازار کار سقوط می‌کند و زمینه برای کاهش اشتغال کل فراهم می‌شود. بسیاری از کارگرها که بیکار می‌شوند، از باب بیکاری خودخواسته (بیکاری ارادی) نیست، بلکه نظم و تعادل مکانیکی بازار آنها را بیکار می‌کند. نکته مهم این دیدگاه آن بود که همین نظم منعطف مکانیکی بازار بالاخره در بلندمدت به یک نرخ طبیعی تورم- بیکاری می‌رسد و همه نوسان‌ها حول آن خواهد بود. همچنین پول در چنین دیدگاهی در بلندمدت صرفاً برای واسطه‌شدن در مبادلات به‌کار می‌آید نه اسباب کسب درآمد. در نتیجه مداخلات سیاستی اشتباه و بی‌تأثیر است. نتیجه اساسی این است که تجمیع رفتار یا کنش آگاهانه افراد در یک و نهایتاً همه بازارها در تبعیت از انعطاف قیمت‌ها می‌تواند برون‌داد رفتار اجتماعی را نشان دهد. نفع شخصی و عقلانیت ابزاری در ضمن مبادلات آزاد، حتماً به تخصیص بهینه منابع و نزدیک‌شدن به نرخ رشد بلندمدت می‌انجامد (ر.ک: Janssen, 1993, p.108)؛ به عبارتی اقتصاد به معنای مبادله منافع شخصی توسط انسان حداکثرکننده نفع درون نهاد بازار آزاد و منعطف می‌تواند به‌خیر عامه یعنی رشد، عدالت و رفاه برای قشر کارگر بینجامد. ریشه فکری، فلسفی و حتی منطقی این دیدگاه در رویکرد دکارتی حاکم بر فضای فکر و اندیشه قبل از قرن بیستم بود. در این رویکرد امکان تفاوت و ناهماهنگی میان سطح خرد و کلان یک تناقض محسوب می‌شد. در اقتصاد کلاسیک، ریکاردو این تفکر را ترویج می‌کرد که ناهماهنگی هرگز به وجود نمی‌آید (Dow, 1998, p.85). در این دیدگاه، علت و معلول‌های اجتماعی

مشخص و قابل کنترل اند؛ همچنین سیاستون به طور آگاهانه اخلاقی به اهداف آگاهانه فردی مشارکت کنندگان اقتصادی و اهداف ناآگاهانه جمعی ایشان (خیر عامه) وارد نمی کنند.

ج) کینز (نقاط کلیدی روش شناختی)

تا وقتی اوضاع اقتصادی خوب است، کسی به دنبال تحول در علم و روش فهم اقتصاد نیست. وقوع چندین «بحران» در قرن نوزدهم و بالاخره بحران بزرگ در قرن بیستم در میانه دو جنگ جهانی، منجر به این شد که صدای مردم، سیاستون و البته برخی نواندیشان درون جامعه علمی به اعتراض بلند شود (ر.ک: Vercelli, 1991, p.1). طرفداران جریان علمی و پارادایم غالب همچنان به پاسخ دادن بلکه اخراج منتقدان از محیط های دانشگاهی مشغول بودند. توانمندی علمی هر کدام از معترضان متفاوت بود. در این میان جان مینارد کینز با توانمندی منطقی، فلسفی، ریاضیاتی، ادبیاتی، ثروت، طرفداری جوانان دگراندیش، حضور در جریان های سیاسی و فهم عمیق اجتماعی و بالاخره سواد اقتصادی کافی، توانست در حد ارائه یک پارادایم فکری جدید در اقتصاد لیبرال و براندازی نظم علمی قبلی، خود را نشان دهد. انتقاد کینز فقط مطرح کردن اشتباه در منطق تجمیع لایه خرد توسط قانون سی و روش شناسی نئوکلاسیک نبود، بلکه وی در فکر فرضیه ها و نظریه های جدید بود (ر.ک: کینز، ۱۳۴۸، فصل ۲ و ۳)؛ از این رو برخی اندیشمندان از جریان فکری وی به «انقلاب علمی» تعبیر می کنند. کینز با به چالش کشیدن اتمیسم روش شناختی نئوکلاسیک ها، بر ماهیت ارگانیکی سیستم اقتصادی تأکید کرد. اصل بنیادین روش شناسی او بر مغالطه ترکیب استوار است؛ به این معنا که آنچه در سطح خرد عقلایی است - مانند افزایش پس انداز فردی در زمان بحران - در سطح کلان می تواند به فاجعه (کاهش تقاضای مؤثر و عمق یافتن رکود) منجر شود. کینز روش شناسی اقتصادی و شیوه اندیشه جدیدی ارائه کرد. وی فعالیت انسان ها را بر اساس آگاهی کامل نمی دانست؛ انسان ها یک

جامعه مکانیکی با قواعد معلوم از گذشته نمی‌سازند؛ انسان‌ها روح دارند و از سنخ حیوان اندیشمندند (ر.ک: همان، فصل ۱۲)، انسان‌ها اگر به گذشته توجه دارند، بسیار بیشتر به آینده می‌اندیشند؛ انتظارات مسیر حرکت ایشان را در «دنیای نامطمئن اجتماعی»^۱ می‌سازد (ر.ک: همان، فصل ۵ / Tie-ben, 2012, p.478). در اندیشه کینز نظام اقتصادی فقط مقهور عوامل درون‌زای قیمت و مقدار نمی‌شود، بلکه حتی عوامل روان‌شناختی نیز در نظام اقتصادی اثر دارد. کینز با همین بیان، انتظارات را برون‌زا و تابعی از روحیات حیوانی معرفی کرد (ر.ک: پسران و لاوسون، ۱۳۷۶، فصل ۳ و ۱۰). از این رو نه تنها در اذهان انسان‌ها بلکه در واقعیت همه تصمیم‌ها و رفتارهای منطبق بر آنها نتیجه مطلوب فردی و اجتماعی ندارد و تصمیمات فردی ایشان دائماً با مخاطره نرسیدن به هدف یعنی حداکثرسازی مطلوبیت و سود و قرارگرفتن در تعادل مواجه است. اساساً در اندیشه کینز حتی کش‌گری انسان‌ها صرفاً با منطق سودطلبی و حسابگری نیست. کینز اقتصاد را از بند «علیت قطعی» رها کرد و به سمت «علیت احتمالی و معرفت‌شناختی» سوق داد. در این پارادایم، تحلیل اقتصادی مجموعه‌ای از استدلال‌های احتمالی برای اقناع عقلانی است نه استنتاج‌های مکانیکی از بدیهیات پیشینی. او با استفاده از «روش تعادل جزئی» مارشالی تلاش کرد پیچیدگی‌های زمان و عدم قطعیت را به تناسب هر مسئله به ابعاد قابل مدیریت تقسیم کند (ر.ک: Carabelli, 1988, p.100). با این نگاه، انسان‌ها در تحقق هدف کلان تخصیص منابع الزاماً موفق نیستند و تعادل اقتصادی به معنای بهینگی، تنها یک حالت از بی‌نهایت حالت ممکن است که رخ می‌دهد. کینز به جای تأکید بر طرف عرضه و دغدغه رشد، سراغ تحلیل تقاضای مؤثر و تعادل به معنای سکون در حالت عدم اشتغال کامل می‌رود (ر.ک: کینز، ۱۳۴۸، فصل

۱. سرخوردگی کینز از تفاوت و تهافت میان آنچه در جهان واقع که همان جهان سیاست است با جهان اقتصاد که فقط در کتاب‌های کلاسیک و نئوکلاسیک به چشم می‌آید، منجر شد تا وی دست از خیالات روش طبیعی و دوگانه ذهن و واقع بردارد (مینی، ۱۳۷۵، ص ۳۱۲).

۳). در نهایت لیبرالیسم به معنای آزادی اقتصادی در قالب مبادله یا تخصیص منابع نمی‌تواند به هدف خود یعنی رفاه اقتصادی برسد. پس باید در پی درانداختن نقش نویی از لیبرالیسم بود. اگر از نهاد بازار مبتنی بر مبادله و تخصیص بهینه منابع به عنوان یک فضای همیشه کارآمد فاصله بگیریم، نقش فرد و افراد تضعیف شده است. در این حالت دولت لیبرال می‌تواند و باید دست افراد (بازارهای) درافتاده در چاه رکود را بگیرد و بیرون آورد. البته این کار با سیاست‌گذاری اقتصادی (مالی- پولی) روی می‌دهد نه مالکیت دولتی بر اقتصاد و سرمایه‌ها. دولت فقط با متغیرهای کلان سروکار دارد و برای او مقولات رشد، کنترل چرخه‌های تجاری، اشتغال کامل، توزیع عادلانه ثروت، رفاه و عدالت اجتماعی مهم است. افراد درون بازارها به دنبال حداکثرسازی منافع خودند؛ ولی این، دولت را باز نمی‌دارد تا مقولات کلان را نادیده بگیرد (ر.ک: همان، فصل ۲۴). از نظر کینز دولت می‌تواند با تصمیمات آگاهانه و خیرخواهانه سیاست‌گذاران، مؤثرترین و قوی‌ترین اقدام را برای حرکت به سمت تعادل سراسری (اشتغال کامل نئوکلاسیکی) صورت می‌دهد و دقیقاً همین نکته به اهمیت ابداع اقتصاد کلان اشاره می‌کند و تنها در این صورت، شکست و ناکارآمدی بازار قابل حل است (Hausman, 2008, p. 26). باید این نکته را اضافه کرد که کینز الزاماً همه تصمیم‌های سیاست‌گذاران را در مسیر اشتغال کامل نمی‌دانست، بلکه آنها را نیز مقهور دانش اندک و گذر زمان می‌شمارد، اما این شأن را برای آنها قائل است که می‌توانند تغییرات مثبتی را در اقتصاد ایجاد کنند (به عنوان منبع اصلی نظریه اخلاقی کینز، ر.ک: O'Donnell, 1989, Chapter 8).

د) ابزارگرایی فریدمن و بازگشت به ارتدوکس روش‌شناختی

میلتون فریدمن به عنوان رهبر ضدانقلاب پول‌گرایی، نقشی کلیدی در بازسازی روش‌شناختی اقتصاد کلان پس از کینز ایفا کرد. واکنش او به کینزیسم نه تنها یک چرخش سیاستی بلکه یک دگرگونی روش‌شناختی بود

که راه را برای بازگشت به مبانی نئوکلاسیک هموار کرد.

هسته سخت رویکرد فریدمن در مقاله مشهور وی (۱۹۵۳) متبلور است؛ جایی که او «ابزارگرایی» را بنیان می‌نهد. از نظر فریدمن، هدف علم اقتصاد صرفاً «پیش‌بینی» است و واقع‌گرایی فروض معیاری مرتبط برای انتخاب نظریه‌ها نیست. این موضع روش‌شناختی، اقتصاددانان کلان را از قید تطبیق دقیق مدل‌ها با واقعیت‌های روان‌شناختی یا نهادی رها کرد. فریدمن استدلال کرد که می‌توان فرض کرد کارگزاران «گویی» به دنبال بیشینه‌سازی سود یا مطلوبیت‌اند تا زمانی که مدل حاصله بتواند پیش‌بینی‌های دقیقی - مانند رابطه عرضه پول و تورم - ارائه دهد (Dow, 1998, p.66).

فریدمن با احیای «نظریه مقداری پول» آگاهانه به‌ارتدوکسی پیش از کینز بازگشت. او از منظر روش‌شناختی تلاش کرد اقتصاد کلان را دوباره بر پایه بدیهیات رفتار عقلایی نئوکلاسیک استوار کند. با این حال، فریدمن بر خلاف کینز، توجه خود را بر «سطح قیمت‌ها به‌صورت کلی» متمرکز کرد نه بر اثرات پول بر قیمت‌های نسبی فردی. فریدمن با استفاده از روش استقرا از داده‌های تاریخی - مانند مطالعه مشترک با شو/رتز - تلاش کرد نشان دهد نوسانات کلان محصول اختلالات بیرونی - مانند سیاست‌های پولی بی‌ثبات دولت - است نه شکست درونی بازار (ر.ک: Horwitz, 2002, p.10).

فریدمن با طرح مفهوم «انتظارات تطبیقی» و پیوند دادن آن با منحنی فیلیپس، نخستین گام‌ها را برای ایجاد یک «بنیان خردی» برای پدیده‌های کلان (تورم و بیکاری) برداشت. اگرچه او خود به یک سیستم کامل اقتصاد کلان نائل نشد، اما با اصرار بر اینکه رفتار تجمیعی باید از بدیهیات رفتار خرد مشتق شود، راه را برای «تقلیل‌گرایی» شدیدتر لوکاس باز کرد. فریدمن با پذیرش تلویحی «دوگانگی کلاسیک»، پول را در بلندمدت خنثی و صرفاً یک «پرده» بر فعالیت‌های واقعی می‌دید که تنها در کوتاه‌مدت به دلیل خطای انتظارات، نتایج کلان را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

ه) انقلاب لوکاس و DSGE (تلاش برای رفع دوگانگی روش‌شناختی)

رابرت لوکاس با به‌چالش کشیدن میراث کینز نه تنها یک نظریه جدید بلکه یک «انقلاب در روش» را رهبری کرد. هدف بنیادین او پایان دادن به استقلال روش‌شناختی اقتصاد کلان و بازگرداندن انضباط «تبادل عمومی» به این حوزه بود؛ به گونه‌ای که اقتصاد کلان عملاً به میکرو-تئوری و الراسی تقلیل یابد (Vercelli, 1991, pp.4, 235).

ستون فقرات انقلاب لوکاس «نقد لوکاس» است؛ استدلالی روش‌شناختی که بیان می‌کند مدل‌های اقتصادسنجی کینزی به دلیل نادیده گرفتن اثر تغییر سیاست بر رفتار عوامل، برای ارزیابی سیاست‌گذاری ناتوان‌اند. از منظر لوکاس پارامترهای این مدل‌ها «ساختاری» نیستند؛ زیرا با تغییر قواعد بازی تغییر می‌کنند. او استدلال کرد تنها پارامترهای مربوط به «ترجیحات و تکنولوژی» (بنیان‌های بازار) تغییرناپذیرند و نظریه کلان باید منحصراً از این اصول خردی استخراج شود (Ibid, p.136).

لوکاس با جایگزینی «انتظارات عقلایی» به جای انتظارات تطبیقی فریدمن یا روحیات حیوانی کینز تلاش کرد رفتار کارگزاران را در سطح کلان با اصل «بیشینه‌سازی» در اقتصاد خرد سازگار کند. در این پارادایم فرض می‌شود که کارگزاران از تمام اطلاعات در دسترس و حتی «مدل واقعی اقتصاد» آگاه‌اند؛ لذا توزیع احتمالات ذهنی آنها با توزیع واقعی داده‌ها منطبق است. این چرخش روش‌شناختی، انتظارات را از یک متغیر روان‌شناختی به یک «تبادل شناختی-تصمیم‌گیری» تبدیل کرد که در آن خطاهای پیش‌بینی تنها تصادفی – و نه سیستماتیک – اند (اسنودان و وین، ۱۳۹۷، ص ۲۲۶-۲۲۹).^۱

لوکاس با استفاده از «روش تعادل» نوسانات کلان را نه به عنوان «عدم تعادل» یا شکست بازار بلکه به عنوان پاسخ‌های بهینه کارگزاران به شوک‌های

۱. از انتظارات عقلایی و کیفیت ورود آن به مدل‌های تحلیل رفتار عقلایی تعبیر متعددی شده است و صرفاً همین یک بیان مختصر نیست (ر.ک: اسنودان و وین، ۱۳۹۷، فصل ۸).

اطلاعاتی تصویر کرد. او در مدل «اقتصاد جزیره‌ای» نشان داد چرخه‌های تجاری محصول خطای کارگزاران در «استخراج سیگنال» میان شوک‌های اسمی (پول) و واقعی (قیمت نسبی) است. بنابراین بیکاری در این چارچوب یک «انتخاب ارادی» و ناشی از جایگزینی بین‌زمانی نیروی کار است. اوج این تلاش روش‌شناختی در مدل‌های «تعادل عمومی پویای تصادفی» (DSGE) متجلی شد. این مدل‌ها اقتصاد کلان را به مثابه یک مسئله «کنترل بهینه پویا» برای یک «کارگزار نماینده» صورت‌بندی می‌کنند (Tieben, 2012, p. 600). در این نگاه، تمایز میان تحلیل خرد و کلان از بین می‌رود و اقتصاد کلان عملاً به شاخه‌ای از ریاضیات کاربردی تبدیل می‌شود که هدفش «تقلید» رفتار داده‌های واقعی از طریق شبیه‌سازی است (Lucas, 1987، به نقل از: Vercelli, 1991, p. 234).

و) پساکینزی و اقتصاد امروز

پساکینزی‌های پس از لوکاس با رد تقلیل‌گرایی نئوکلاسیک، بر «عدم قطعیت بنیادین» و زمان تاریخی تأکید ورزیدند. برخلاف مدل‌های DSGE - که با بروز بحران ۲۰۰۸ در آمریکا، به کارایی آنها تردید وارد شد)، آنها اقتصاد را سیستمی ارگانیکی می‌بینند که در آن هماهنگی به دلیل «مغالطه ترکیب» و ماهیت پولی اقتصاد شکست می‌خورد. تحولات اخیر در قالب «اقتصاد کلان پس‌والراسی»، با بهره‌گیری از مدل‌سازی عامل‌محور (ACE)، از فرض «کارگزار نماینده» عبور کرده، بر ناهمگنی کارگزاران و فرایندهای یادگیری تمرکز دارد. این رویکرد، پایداری اقتصاد را نه امری ذاتی بلکه محصول نهادها و قراردادهای تثبیت‌کننده می‌داند (برای بحث تفصیلی از مبانی خردی در اندیشه پساکینزی، ر.ک: Lavoie, 2014). به طور خلاصه پایگاه‌های اندیشه در جریان اقتصاد لیبرال و بازار، در باب لزوم رعایت مبانی خردی نظرات گوناگونی ارائه داده‌اند - برای نمونه در اندیشه نئواتریشی اساساً چیزی به نام کلان و تجمیع مورد توجه نیست و تعادل همان حرکت پویای

خُردهاست (ر.ک: Horwitz, 2002, p.19). دیدگاه‌های مختلف به‌انسان و نحوه تصمیم‌گیری اقتصادی وی تحولات زیادی حتی امروزه به‌دنبال داشته است.^۱ این نزاع فلسفی و روش‌شناختی میان اندیشه نئوکلاسیک و کینز آثار نظری و سیاسی جدی داشته است. دوگانگی میان اقتصاد خرد و کلان در تحلیل اقتصادی شکست و مرگ اقتصاد تعادلی محسوب می‌شد.

۱. تبیین جایگاه بنیان‌های خردی در اقتصاد اسلامی

اقتصاد اسلامی در مقایسه با اقتصاد متعارف خصوصاً اقتصاد بازار آزاد، در ابتدای راه قرار دارد؛ ازاین‌رو ممکن است هنوز بسیاری از مباحث به‌صورت تفصیلی مورد توجه قرار نگرفته باشد. در این میان مباحث روش‌شناختی در اقتصاد اسلامی بسیار کم‌سابقه یا بی‌پیشینه‌اند. نمیتوان هنوز به‌جریانهای موازی و مکاتب متنوعی در اقتصاد اسلامی اشاره کرد؛ هرچند اندیشمندان اسلامی به‌نظریات باارزشی دست یافته‌اند. در میان انظار و آثار مختلف در مبحث مبانی خردی و اثر روش‌شناختی آن در نظریه‌پردازی علم اقتصاد اسلامی میتوان از عقلانیت انتزاعی تا پارادایم «عدم تعادل» را مشاهده یا حداقل ردیابی کرد. البته همان‌طور که قبلاً گفته شد، رویکردهای دیگری همانند نگاه چودری همچنین رویکردهای فقهی، توسعه‌ای و رفع فقر، اخلاقی، تاریخی-تمدنی و تطبیقی به اقتصاد اسلامی وجود دارد که اساساً ارتباطی با بحث مبانی خردی نگرفته است و ازاین‌رو در اینجا مورد توجه نیست.

الف) واکاوی پارادایم «تعادل عمومی» در اقتصاد اسلامی؛ چالش‌های عقلانیت انتزاعی و منطق تجمیع

در این بخش تمرکز اصلی بر این نکته روش‌شناختی است که چگونه

۱. پیدایش صنعت داده‌ورزی (Data as Capital)، اقتصاد رفتاری (Behavioral Economics) و دولت هوشمند (Smart State) پس از نظریات اقتصاد نئولیبرالی زمینه بحث مبانی خردی را از تصمیم عقلانی به تحلیل تصمیم‌های لحظه‌ای، تلنگری و الگوریتمی متحول کرده است و بعضاً به‌جای تحلیل عامل نماینده، تحلیل‌های شخصی‌سازی‌شده ارائه می‌گردد (برای بررسی تأثیر فروش اقتصاد رفتاری بر اندیشه و اقتصاد کلان، ر.ک: یوری و همکاران، ۱۳۹۵).

تلاش برای گنجاندن ارزش‌های اسلامی در قالب «عقلانیت نئوکلاسیکی» و «عامل نماینده»، منجر به نادیده گرفتن تفاوت‌های ساختاری میان نفع فردی و جمعی در اسلام شده است؛ همچنین به این مسئله پرداخته می‌شود که «حداکثرسازی سرجمع لذات دنیوی و اخروی» لزوماً به تخصیص بهینه منابع مادی (هماهنگی خرد و کلان) منجر نمی‌گردد.

کتاب **اقتصاد کلان با رویکرد اسلامی** نوشته سیدحسین میرمعزی (۱۳۸۴) یک اثر پیش‌تاز در زمینه ارائه تصویر جامع از کلان اسلامی به حساب می‌آید. رویکرد این کتاب «تعادلی» است؛ از این رو قاعدتاً از لحاظ روش‌شناختی از اقتصادهای عدم تعادل از قبیل اقتصاد مجموعی کینز یا نهادی جدا می‌شود. در این کتاب شخص عقلایی اسلامی به عنوان یک عامل نماینده مطرح می‌گردد (برای نمونه، ر.ک: میرمعزی، ۱۳۸۴، صص ۴۰ و ۴۳). این شخص بسیار حسابگر است؛ چون افزون‌بر مباحث لذت و مطلوبیت دنیایی باید لذت اخروی را نیز محاسبه کند. افراد مشارکت‌کننده به مبانی بینشی و ارزشی اسلامی اعتقاد دارند و متناسب با این اعتقاد، به طور عقلایی رفتار می‌کنند؛ به این معنا که در مسیر کسب سود یا تولید، «سرجمع لذت‌های دنیایی و آخرتی خود با تقدم لذت‌های آخرتی» را حداکثر می‌کنند (همان، صص ۴۳، ۶۶ و ۱۷۲). با همین رویکرد است که می‌توان این لذت‌گرایی دنیایی و آخرتی را با ایشار در دنیا جمع کرد (همان، ص ۱۹۸). در توزیع اولیه با «نظارت حاکمیت» عدالت بیشتر برقرار است (همان، ص ۶۰). اسلام در توزیع مجدد با اجرای سیاست‌هایی مانند صدقه، وقف و قرض الحسنه دوباره از کفالت مردمی شروع می‌کند و نواقص عدالت توزیعی اسلامی (توازن) را با تأمین اجتماعی تکمیل می‌نماید (همان، ص ۶۲).

نویسنده این اثر در صفحه ۴۱ در قالب مبنای جامعه‌شناسی نظام اقتصادی اسلام از اصالت فرد و جامعه در اندیشه اسلامی نام می‌برد؛ به این معنا که هویت افراد کاملاً مستقل است و جامعه یک امر انتزاعی است و به قول

ایشان اعتباری نیست.^۱ وی تأکید می‌کند: «بر این اساس منافع و مصالح جامعه چیزی جز منافع اکثریت قاطع افراد جامعه نیست و بی‌تردید وقتی منافع فرد یا افرادی با منافع جامعه تعارض کرد، باید منافع جامعه مقدم شود. همچنین این دیدگاه به فرد و جامعه ما را وامی‌دارد که در تبیین پدیده‌های اجتماعی و کلان به جمع جبری اثرهای افراد آن جامعه بسنده نکرده، تأثیر و تأثر افراد بر یکدیگر را نیز بررسی کنیم؛ زیرا آثار جمع سازمان‌دهی شده، عین آثار افراد آن جمع نیست» (همان، صص ۴۱ و ۴۲)

توجه نویسنده محترم به بحث مبانی خردی بسیار ارزشمند است؛ اما دو نکته کلی در این بین وجود دارد که نتیجه بحث را ناتمام می‌کند:

۱) غالب کتاب بر اساس اقتصاد تعادلی و هماهنگی حداکثری است و دولت اسلامی تنها در بحث نظارت و موارد معدودی ورود مستقیم به کار می‌آید؛ حال آنکه بنا بر تصریح نویسنده در جملات پایانی نقل شده از ایشان، تضمینی برای هماهنگی برون‌دادهای خردی و اجتماعی به معنای مجموعی یا غیره نیست. در عبارات پایانی معضلات فلسفی وجود دارد و معلوم نیست فارغ از اصالت یا عدم اصالت جامعه، بالاخره برون‌داد کل با برون‌داد فرد مسلمان عقلایی هماهنگ است یا تفاوت دارد؟ شاکله کتاب بر این است که اگر مسلمانان به اصل عقلانیت حداکثرسازی سرجمع لذات دنیوی و اخروی پایبند باشند، هماهنگی برقرار است، آن وقت دولت اسلامی دقیقاً با اعمال مالکیت‌ها و سیاست‌ها به دنبال چیست، سؤال‌های زیادی در میان است. افزون‌براینکه شواهدی جز دلالت‌های کلامی محدودی از آیات قرآن کریم برای آن آورده نشده است.

۲) مشکل اساسی‌تر این است که این حداکثرسازی فرد مسلمان به اندازه بدیهی حداکثرسازی سود انسان اقتصادی روشن نیست. انتزاع در این قسمت

۱. اعتباری دارای معانی متعددی است و بنا بر برخی معانی این برداشت نویسنده محترم، اعتباری به حساب می‌آید (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۰۱). از این رو «به قول ایشان» اضافه گردید.

بسیار بیشتر است. واقعاً چگونه باید منافع دنیوی و اخروی را با هم هماهنگ و محاسبه کرد جز اینکه به‌دستورهای شریعت عمل کرد؟ در این صورت مبانی تحلیل باید نهادگرایانه و غیرتعدالی باشد نه کنش‌گری فردی و بازگشت به تعادل. به نظر می‌رسد باید این مسئله را به‌صورت عمیق ریشه‌یابی کرد تا بتوان در علم اقتصاد اسلامی برای آن پاسخی یافت. همین مقدار بحث از مبانی خردی برای اقتصاد کلان تعدالی کفایت نمی‌کند.

ب) رهیافت «حق‌بنیاد» و کل‌گرایی شهید صدر^(۵): گسست روش‌شناختی از مبانی خردی ابزاری

این بخش بر نوآوری شهید صدر^(۵) تمرکز دارد. در اینجا تبیین می‌شود که اقتصاد صدر^(۵) یک «اقتصاد عدم‌تعالی» است که تحلیل خود را نه از «رفتار فردی» بلکه از «لایه مذهب اقتصادی» و چارچوب‌های حقوقی (عدالت و اصول ثابت شرعی) آغاز می‌کند؛ از این‌رو همانند اقتصاد تعدالی نیازمند بحث از مبانی خردی نیست، ولی به آن توجه دارد (ر.ک: کرمی و بحرینی، ۱۴۰۰/ لشکری و بحرینی، ۱۴۰۲). نکته کلیدی این است که در اندیشه صدر، کنش‌گر اقتصادی در یک «شبکه تعهدات الهی-اجتماعی» تعریف می‌شود و نه به‌صورت یک موجود خودبسنده و ذره‌ای.

شهید صدر^(۵) در تمام آثار خود خصوصاً مقدمه چاپ دوم اقتصادنا درک عمیقی از تجدد، توسعه و تحول در جهان امروز به‌واسطه اقتصاد مبتنی بر صنعت و دانش ارائه می‌دهد، رشد اقتصادی و بازارها را لازمه جامعه امروزی اسلامی می‌داند و درصدد این است که جامعه اسلامی را از تحیر بین زمینه تاریخی اسلامی که قابل کنارگذاشتن و ازین‌بردن نیست (بنیانهای مذهبی) و تدبیر شرایط روز نجات دهد. وی به‌جامعه اسلامی پیشنهاد می‌دهد با استقرار دوباره اقتصاد اسلامی به‌عنوان یک «رویکرد اقتصادی» (المنهج الاقتصادية) منحصر به فرد مبتنی بر «خلق‌خوی» انسان زیسته در جهان اسلام به‌رفاه و اقتدار مخصوص خود بازگردد. این اخلاق که بر تربیت و اجرای

نهادهای اسلامی بنا شده، به دنبال اهداف خیر عامه اسلامی است (ر.ک: صدر، ۱۴۳۴، ص ۳۲).

نوآوری روش شناختی شهید صدر^(۵) در عبور از دوگانه «خرد- کلان» متعارف، ریشه در تغییر مرجع تحلیل از «کنش‌گری مستقل فردی» به «ساختار حقوقی-مکتبی» دارد. در حالی که اقتصاد مدرن غالباً بر پایه روش‌شناسی «دکارتی-اقلیدسی» (نظام‌های اصل موضوعی صلب) استوار است که تلاش می‌کند تمام حقایق کلان را از بدیهیات خردی - مانند بیشینه‌سازی سود- استخراج کند، شهید صدر^(۶) مسیری متفاوت را برمی‌گزیند و بر رشته‌های مختلف استدلال و کل‌گرایی تکیه می‌کند. در اینجا سعی میشود با ارائه یک دستهبندی منطقی و عنوان‌دادن به کلمات شهید صدر^(۷) اصل ادعا تقریب به ذهن شود.

الف) نقد اتمیسم روش‌شناختی و تبیین «انسان اجتماعی شده»: هسته سخت اقتصاد نئوکلاسیک به‌ویژه انقلاب لوکاس بر اتمیسم روش‌شناختی استوار است؛ رویکردی که جامعه را صرفاً جمع جبری اجزا می‌بیند. در مقابل شهید صدر^(۸) با نقد این «فردگرایی انتزاعی»، کنش‌گر اقتصادی را در یک «شبکه تعهدات الهی-اجتماعی» تعریف می‌کند. اقتصاد شهید صدر^(۹) اقتصادی است که از چارچوب حقوقی عدالتی و اصول ثابت شرعی آغاز می‌کند نه از مفروضات رفتاری فردگرایانه. این اقتصاد، برخلاف مکاتب تعادل‌محور لیبرال، بر غیرتعادلی بودن ساختار تأکید دارد، اما برای اجرای سیاست‌ها بعد از تضمین قواعد و ثباتات اقتصاد اسلامی در جهان مدرن ناگزیر از شناخت دقیق سازوکارهای جزئی کنش انسانی است - البته بر مبنای پیش‌فرض‌های خاص خود نه مبانی خرد متعارف لیبرالی. شهید صدر^(۱۰) مالکیت خصوصی مشروع را می‌پذیرد؛ اما آن را به‌التزام به «توازن اجتماعی» مشروط می‌کند؛ به عبارتی اقتصاد صدر^(۱۱) اقتصاد اسلامی کنش‌گر را در شبکه‌ای از تعهدات الهی-اجتماعی می‌بیند نه موجودی خودبسنده.

خلق اسلامی فردی توجه به مقولات کلان همانند رشد و عدالت اجتماعی را نیز می‌طلبد، برخلاف خلق لیبرالی که کاملاً فردگرا و مبتنی بر تضاد منافع فردی است. ایشان در ادامه به صراحت میان مذهب اقتصادی و سیاست اقتصادی رشد تولید ارتباط برقرار می‌کند و متولی پیگیری مسائل آن را دولت اسلامی می‌داند: «این خدماتی است که اسلام با عنوان مکتبی‌اش به رشد تولید و افزایش ثروت نموده است. از این پس راه را برای دولت باز نهاده تا وضعیت عینی حیات اقتصادی را مطالعه نماید و ثروت‌های طبیعی کشور را آمارگیری کند و همه توان‌های موجود در جامعه را گردآورد و مشکلاتش را ارزیابی نماید و در پرتو همه اینها و در قلمرو مکتب خویش، سیاست اقتصادی را برنهد که به رشد تولید و افزایش ثروت می‌انجامد و رفاه و آسایش زندگی و معیشت را تضمین می‌کند» (همان، ص ۳۵۲). به عبارتی اسلام در عین به کارگیری توان حداکثری تربیت فردی و استقرار نهادهای اسلامی، اقتصاد را زمینه مناسبی برای انحراف و عدم توازن می‌داند؛ از این رو دولت را به عنوان ضامن استقرار نظام اقتصادی اسلامی لازم می‌داند.

با این بیان در اقتصاد اسلامی نه تنها ادبیات کلان زبان دولت اسلامی است، بلکه عقلانیت مبتنی بر تربیت اسلامی و ترجیح رفاه و توازن اجتماعی بیشتر را نیز شامل می‌شود؛ به عبارتی انسان مسلمان از ادبیات کلان نیز منبعث می‌شود (ر.ک: لشکری و بحرینی، ۱۴۰۲). پس نقش عقل در کشف مصادیق «عدالت» و سیاست‌گذاری در حوزه متغیرها، بسیار با اهمیت است، البته نه عقل سکولار بلکه عقل فطری هدایت‌شده توسط وحی و دین (الصدر، ۱۴۳۴، ص ۳۵۸).

از منظر روش‌شناختی در اندیشه شهید صدر^(۹) ترجیحات فردی برخلاف مدل‌های متعارف، «برون‌زا» نیستند که صرفاً توسط بازار هماهنگ شوند؛ بلکه این ترجیحات از طریق «مذهب اقتصادی» و در نهایت «تهذیب انسان» پیش از ورود به عرصه مبادله، درونی‌سازی شده و با مصالح کلان پیوند

خورده‌اند. بنابراین هماهنگی میان نفع فرد و جامعه در اسلام نه محصول مکانیکی یک «دست نامرئی» یا «تجمیع نفع طلبی‌ها» بلکه محصولی «نهادی و ارادی» است.

ب) مذهب اقتصادی؛ جایگزینی برای «منطق تجمیع» متعارف: مرکز ثقل تحلیل شهید صدر^(۵) این است که هماهنگی سطوح تحلیل، مسئله «علم اقتصاد» نیست، بلکه مسئله «مذهب اقتصادی» است. طبق تبیین ایشان علم تنها می‌تواند حقایق عینی را کشف کند و قادر نیست تضاد ذاتی میان نفع فردی و جمعی را در دنیای مادی حل نماید؛ از این رو شهید صدر^(۶) روش‌شناسی خود را بر «ثباتات مذهب اقتصادی» - مانند نظام مالکیت چنگانه و توازن اجتماعی - استوار می‌کند. شروع اقتصاد شهید صدر^(۷) از مقوله رعایت حقوق و عدالت است. به همین منظور شهید از ادبیات فقهی - حقوقی به بحث اقتصاد ورود می‌کند. وی از صورت محدود اقتصاد اسلامی یعنی وظایف فردی عبور می‌کند و به استنباط قواعد و اصول ثابت اقتصاد اسلامی یعنی مذهب اقتصادی می‌پردازد تا زمینه اجرای صورت کامل اقتصاد اسلامی در جامعه فراهم گردد. اصول ثابت اقتصاد جامعه اسلامی عبارت است از تنظیم نظام مالکیت مد نظر خود و سپس براساس آن، برقراری عدالت و ریشه‌کنی فقر، حذف ربا، جلوگیری از احتکار، اجرای نهاد مبادله اسلامی، پیشگیری از اتلاف منابع و اسراف، تقویت بنیه‌های کشور از جمله برون‌داد اقتصاد کلان در برابر دشمنان. اقتصاد اسلامی برای اجرای این اصول ثابت نیازمند نقش‌آفرینی رهبری حاکم شرع است. رهبری جامعه اسلامی پس از تضمین اجرای ثباتات اقتصاد اسلامی می‌تواند برای تحقق سایر خیرات عامه اقتصادی به سیاست‌گذاری بپردازد؛ همان‌طور که افراد جامعه نیز در صورت حرکت در این مسیر، آزادند (ر.ک: الصدر، ۱۴۲۱ الف، ص ۵۹-۱۲۱. شهید با همین عنوان قواعد یا ثباتات، پیکره اقتصاد اسلامی را در اینجا بیان کرده است). به هر حال وضعیتی که شهید صدر^(۸) برای جامعه اسلامی در دوران

تجدد تصویر میکند، مرحله تثبیت نهادهای اقتصاد اسلامی در عین تقویت سیاست است.

از نظر شهید صدر^(۵) کنش‌گری انسان زیسته مسلمان در این قالب حقوقی (پذیرش و تضمین اجرای ثابتهای توسط شهروند اسلامی در کنار دولت اسلامی) صورت می‌گیرد؛ از این رو همان‌طور که در بالا ذکر شد، شهید صدر برای تحلیل اقتصادی خود از اصول آزادی و روششناسی آن یعنی فردگرایی شروع نمی‌کند، نیازی به حداکثرسازی سود و عقلانیت ابزاری ندارد و به تحلیل بازار آزاد رقابتی، اطلاعات کامل و غیره نمی‌پردازد.

این ثابتهای درواقع همان «پارامترهای ساختاری» اند که لوکاس به دنبال آنها بود، با این تفاوت که در اسلام، این پارامترها نه از «تکنولوژی و ترجیحات ثابت» بلکه از «حقوق و تکالیف الهی» نشئت می‌گیرند؛ لذا در این رویکرد برای درک پدیده‌های کلان - مثل فقر یا رشد - نیاز به تجمیع رفتارهای اتمی نیست، بلکه باید به میزان انحراف از «قواعد مکتبی» نگریست.

ج) رویکرد «عدم تعادل» و ضرورت معرفت‌شناختی سیاست‌گذاری:
اقتصاد شهید صدر^(۵) یک «اقتصاد عدم تعادل» است؛ به این معنا که ایشان برخلاف نئوکلاسیک‌ها، تعادل را یک «وضعیت نهایی» خودکار نمی‌بیند. در اندیشه شهید صدر رشد تولید و پیشرفت از اهداف خیر عامه است که نیازمند سیاست‌گذاری توسط دولت پس از تضمین ثابتهای است. شهید صدر^(۵) این‌گونه بیان می‌کند: «اسلام ... رشد ثروت و بهره‌وری از طبیعت را هدف جامعه اسلامی شمرده، همه امکانات مذهبی خود را برای دستیابی به این هدف و ایجاد ارکان و ابزارهای تحقق آن فراهم ساخته است» (صدر، ۱۴۰۰ ب، ج ۲، ص ۳۳۴). البته وی در جای دیگر، مقصود خویش را چنین کامل می‌کند: «در اسلام افزایش ثروت در زمره اهداف است، اما هدف اصیل نیست. اسلام به افزایش ثروت به شکل جدا از توزیع و براساس ثروت کلی نظر نمی‌کند. نیز مشکل اقتصادی از کمبود تولید سرچشمه نمی‌گیرد تا چاره

اصلی آن، افزایش مجموعه ثروت کلی باشد» (همان، ص ۳۵۵).

با این بیان مختصر ادبیات اقتصاد شهید صدر^(۶) از نوع ادبیات کنش‌گری مانند ادبیات نئوکلاسیکی، نئواتریشی و نیوکلاسیکی نیست؛ همانطور که در میان اقتصاد غیرتعادلی همانند اقتصاد نهادگرایی هم نیست؛ زیرا نهادگرایی متعارف نیز اقتصاد لیبرال است، ولی مذهب اقتصاد شهید صدر^(۶) لیبرالی نیست. اقتصاد شهید صدر^(۶) همچنین اقتصاد عدم تعادل است، مانند اقتصاد خود جان مینارد کینز، ولی لیبرالی نیست و در عین حال در دام روش‌شناختی مبانی خردی نیز نمی‌افتد، آنطور که جان مینارد کینز در این ورطه افتاده است. همچنین به صورت کامل با اهمیت دادن به تحول تاریخی به انکار نقش خردی در کنار اثرات نهادی با مارکسیسم همسو نمیشود.

در حالی که لوکاس با طرح «نقد لوکاس» مدعی بود سیاست‌گذاری به دلیل انتظارات عقلایی بی‌اثر است، شهید صدر^(۶) نقش دولت اسلامی را برای تضمین اجرای ثبات و سیاست‌گذاری فعال حیاتی می‌داند. از نظر روش‌شناختی، سیاست‌گذاری در اسلام «بی‌اثر» نیست؛ زیرا دولت اسلامی صرفاً یک مداخله‌گر بیرونی نیست، بلکه بخشی از همان نظم نهادی است که بخشی از قواعد بازی را برای رسیدن به عدالت - در منطقه الفراغ - تنظیم می‌کند. این رویکرد، مشابه نگاه پسا کینزی‌هاست که اقتصاد را سیستمی ارگانیک می‌بینند که پایداری آن محصول نهادهای تثبیت‌کننده است و نه مکانیسم خودکار قیمت‌ها.

د) نقد عقلانیت ابزاری و بازتعریف «کنش عقلایی»: در مبانی خردی متعارف، عقلانیت به «عقلانیت ابزاری» (بیشینه‌سازی نفع تحت قیودی مانند درآمد) تقلیل یافته است. شهید صدر^(۶) این نگاه را «ذهن‌گرایی غیرواقعی» می‌خواند. در روش‌شناسی شهید صدر^(۶) عقلانیت انسان مسلمان یک «عقلانیت دوساحتی» است که در آن «حداکثرسازی لذت فردی اخروی از مسیر حداکثرسازی نفع جمع دنیوی» لحاظ می‌شود. هرچند جا داشت ابتدا

به توجه شهید صدر به مسئله هماهنگی برون داد اقتصاد خرد و کلان اشاره میشد، در اینجا نشان داده میشود که ایشان چقدر دقیق به این مطلب اشاره کرده است. شهید صدر در تحلیل رفتار فرد زیسته در جامعه اسلامی، مسئله هماهنگی یا ناهماهنگی را از مسائل مذهب اقتصادی و در همه مذاهب از جمله مذهب اقتصاد اسلامی معرفی می نماید. همچنین در کتاب اول اقتصادنا با عنوان «شاخص های اصلی اقتصاد ما» (ر.ک: صدر، ۱۴۰۰ الف، ص ۳۳۵) به ترتیب به شش عنوان می پردازد و مسئله، روش و راه حل پاسخ به مسئله هماهنگی را به وضوح بیان می کند. ایشان در ابتدا به سه اصل در مکتب اقتصاد اسلامی اشاره می کند که پاسخ های آن رابطه فرد و جامعه در اقتصاد (جلب منافع) را نشان می دهد:

۱) اصل مالکیت چندگانه به عنوان یک بسته ویژه نه ترکیبی از رویکرد لیبرالیستی و مارکسیستی؛

۲) اصل آزادی اقتصادی در یک قلمرو محدود (اخلاقی و قانونی)؛

۳) اصل عدالت اجتماعی با مداخله همزمان مردم و دولت.

شهید صدر با این سه اصل حدود متقابل فرد و جامعه را تبیین می کند.

شهید صدر^(۳) به واقع گرایی و اخلاق گرایی اقتصاد اسلامی می پردازد و بیان می کند: «اقتصاد اسلامی از آن رو در اهداف خود واقعیت گراست که در سازمان دهی و قوانین خود، اهدافی را مورد توجه قرار می دهد که با واقعیت سرشت انسان و انگیزه ها و ویژگی های کلی او هماهنگ است و پیوسته می کوشد در محاسبات قانون گذاری خود، انسان را به تنگنا نیفکند ... اسلام همواره برنامه های اقتصادی خود را بر اساس نگاهی واقع بینانه به انسان پایه گذاری می کند و اهدافی را برمیگزیند که با این نگاه هماهنگ باشد. شاید برای اقتصاد ذهن گرایی چون کمونیسم لذت بخش باشد که هدفی غیرواقعی را برگزیند و به دنبال پدید آوردن انسان هایی تازه و به دور از همه انگیزه های خودخواهانه برآید که قادرند بدون نیاز به ابزارهای حکومتی مسئولیت ها و

دارایی‌ها را در میان خود تقسیم نموده، از همه اختلاف و کشمکش‌ها در امان بماند؛ اما این‌گونه خیال‌پردازی‌ها با ماهیت قانون‌گذاری در اسلام واقع‌گرایی آن در آرمان‌ها و اهداف مورد نظر سازگاری ندارد» (همان، ص ۳۴۸). شهید در کتاب *المدرسة القرآنية* (ر.ک: الصدر، ۱۴۲۱ ب، ص ۲۹) نیز به همین نوع نگرش می‌پردازد.

شهید صدر^(۵) پس از تفصیل مرتبط و مترتب بر همدیگر ذیل بحث سوم از این قسمت با عنوان چارچوب کلی اقتصاد اسلامی (صدر، ۱۴۰۰، ص ۳۶۳) به موضوع نفع انسان و اجتماع به صورت مفصل ورود می‌کند و عدم توافق میان نفع فردی و جمعی را به بحث می‌گذارد.

ایشان در دو سطح به انتقاد از مذاهب اقتصادی غیراسلامی می‌پردازد:

۱) اساساً مذاهب غیراسلامی به هماهنگی مطلق و دائم میان نفع فردی و جمعی نمی‌رسند.

۲) اگر هم به هماهنگی نسبی و موقت دست پیدا کنند، نسبت به هماهنگی‌ای که دین آن را به‌ارمغان می‌آورد، بسیار ناکارآمد است (همان، ص ۳۶۶).

به دنبال این مطلب شهید صدر^(۵) این پرسش را مطرح می‌کند: «آیا علم می‌تواند مشکل را حل کند؟» (همان، ص ۳۶۸). شهید در پاسخ چنین می‌گوید: «اما این پندار درحقیقت به معنای ناآگاهی از رسالت علم در زندگی انسان است؛ زیرا علم، به‌هراندازه که رشد و تکامل یابد، جز ابزاری برای کشف حقایق عینی در زمینه‌های گوناگون و تفسیری بی‌طرفانه که با بیشترین دقت و ژرفای ممکن، واقعیت را بازتاب می‌دهد چیزی نخواهد بود» (همان). ایشان با دقت و زیبایی بیان می‌کند که هماهنگی یا ناهماهنگی میان برون‌داد رفتار یا کنش فردی و برون‌داد جمعی، مسئله مذهب است و بیانی از یک حقیقت بشری که به هدف کامیابی بشر طرح شده است و علم ابزاری برای کشف آن حقیقت و حرکت به سمت آن و «علم تنها می‌تواند تا حدودی از حقیقت پرده بردارد، اما نمی‌تواند آن را دگرگون سازد» (همان، ص ۳۷۰).

شهید صدر^(۵) در ادامه دین را تنها راه‌حل مسئله ناهماهنگی می‌داند که برای ایجاد هماهنگی باید از طریق آن دو اتفاق بیفتد:

نخست: تهذیب انسان در جامعه اسلامی؛

دوم: جریان مذهب اقتصاد اسلام و سپس سیاست اسلامی.

این تلقی برون‌داد اصل تربیت اسلامی و زندگی در قالب نهادهای اجتماعی است. نکته کلیدی اینجاست که شهید صدر^(۵) معتقد است این عقلانیت جدید، مشکل «مغالطه ترکیب» را حل می‌کند؛ درحالی‌که در اقتصاد کینزی، نفع فردی - مثلاً پس‌انداز بیشتر - می‌تواند به‌ضرر کل (کاهش تقاضا) باشد. در اندیشه شهید صدر^(۵) انجام تکالیف الهی - مانند حرمت ربا و کنز - به‌گونه‌ای طراحی شده که نفع فردی متصل به آخرت، همواره و به‌طور ساختاری با مصلحت کلان (گردش ثروت و رشد) همسو باشد.

ه) تمایز روش‌شناختی میان لایه نظری و سیاست‌گذاری: برداشت نهایی از کلام شهید صدر^(۵) این است که اقتصاد اسلامی در «لایه روش‌شناختی» نیازی به‌پذیرش مبانی خردی متعارف (فردگرایی ابزاری) ندارد؛ زیرا این اقتصاد بر پایه «حقوق پیشینی» بنا شده است. بااین‌حال در لایه سیاست‌گذاری، شناخت دقیق انگیزه‌های خردی انسان برای دولت اسلامی ضروری است. برخلاف کینز که macroeconomics را به‌عنوان دانشی کاملاً مستقل از خرد می‌دید، شهید صدر^(۵) نوعی «وحدت ارگانیک» را پیشنهاد می‌دهد که در آن، خرد و کلان از طریق یک «منطق هماهنگی نهادی» - به جای تجمیع مکانیکی - به‌هم پیوند خورده‌اند و البته انگیزه نفع‌طلبی انسان نیز با اصل تربیت هدایت شده است (ر.ک: لشکری و بحرینی، ۱۴۰۲). این مدل پایداری را نه در ریاضیات تعادل بلکه در اخلاق و نظارت نهادی جست‌وجو می‌کند (برخلاف مدل‌های DSGE).

۱. یکی از عبارتهای فراوان شهید صدر(ره) این است: «لأنَّ الدين هو الطاقة الروحية التي تستطيع أن تعوض الإنسان عن لذائذه الموقوتة» (الصدر، ۱۴۳۴، ص ۳۱۰).

تفاوت روش‌شناختی اصلی میان رویکرد شهید صدر^(۵) و اقتصاد متعارف مورد بحث در این مقاله زمانی آشکار می‌شود که از لایه ثابتات نظری به لایه سیاست‌گذاری و منطقه‌الفراغ ورود شود. شهید صدر^(۶) در این لایه بر ضرورت شناخت دقیق رفتارهای خرد تأکید می‌کند؛ اما نه برای تسلیم‌شدن در برابر آنها - مانند نقد لوکاس - بلکه برای «هدایت ارادی» این رفتارها به سمت اهداف کلان اقتصاد اسلامی. او بیان می‌دارد که اسلام راه را برای دولت باز نهاده تا با مطالعه وضعیت عینی (علم)، سیاست‌گذاری کند و در قلمرو مکتب خویش، سیاست اقتصادی را برنهد که به رشد تولید و افزایش ثروت و توزیع عادلانه آن می‌انجامد. در اینجا در لایه سیاست‌گذاری، انگیزه‌های خردی اهمیت می‌یابند، اما این انگیزه‌ها در بستر «تهذیب انسان» و «عقلانیت دوساحتی دنیا-آخرت» تعریف می‌شوند که در آن نفع فردی متصل به آخرت با مصلحت جمعی دنیوی پیوند خورده است. دولت اسلامی در منطقه‌الفراغ قوانین و سیاستی را وضع می‌کند که رفتار خرد، فرد مسلمان را با اهداف کلانی چون توازن اجتماعی همسو نماید. برخلاف مدل‌های متعارف که پایداری را در ریاضیات تعادل می‌جویند، در اقتصاد شهید صدر^(۷) پایداری محصول «نظارت نهادی و اخلاقی» است. این «وحدت ارگانیک» میان خرد و کلان، از طریق منطق «هماهنگی نهادی» به جای «تجمیع مکانیکی» محقق می‌شود. در نهایت این تمایز روش‌شناختی اجازه می‌دهد اقتصاد اسلامی ضمن حفظ پویایی در سیاست‌گذاری، از ورطه تقلیل‌گرایی رهایی یابد؛ چراکه در لایه نظری، مذهب اقتصادی هماهنگی را دیکته می‌کند؛ اما در لایه سیاست‌گذاری، دولت براساس واقعیت‌های عینی و انگیزه‌های خردی، برای مدیریت متغیرهای کلان اقدام می‌نماید.

نتیجه‌گیری

تحلیل روش‌شناختی این پژوهش نشان داد اقتصاد متعارف با دوگانگی

عمیق مواجهه است: درحالی‌که کینز با نقد «عقلانیت نئوکلاسیک» و تبیین «مغالطه ترکیب»، عدم تعادل ذاتی بازار و استقلال اقتصاد کلان را نشان داد، لوکاس با طرح مفهوم «بنیان‌های خردی» و «انتظارات عقلایی» کوشید این دوگانگی را رفع و اقتصاد کلان را دوباره به میکرو-تئوری و *الراسی* تقلیل دهد. بااین حال شکست مدل‌های تعادلی در بحران‌هایی چون ۲۰۰۸ میلادی نشان داد عقلانیت انتزاعی نمی‌تواند هماهنگی خرد و کلان را در دنیای نامطمئن تضمین کند.

درمقابل اقتصاد اسلامی بر مبنای اندیشه شهید صدر^(۳) نه بر «فردگرایی ابزاری» بلکه بر یک «شبکه تعهدات الهی-اجتماعی» استوار است. براین اساس اقتصاد اسلامی در لایه روش‌شناختی نیازی به پذیرش مبانی خردی متعارف ندارد؛ زیرا هماهنگی میان نفع فرد و جامعه در این مکتب، محصول خودکار بازار یا تجمع نفع‌طلبی‌های شخصی نیست، بلکه نتیجه «تهذیب انسان» و اجرای فعالانه «مذهب اقتصادی» است.

شهید صدر^(۳) با ارائه یک الگوی نهادمند و حق‌بنیاد ثابت کرد که همسویی منافع فردی و جمعی در پرتو تعهدات دینی و نظارت نهادی بازتعریف می‌شود. اگرچه در لایه نظری، مذهب اقتصادی هماهنگی سطوح را دیکته می‌کند، در لایه سیاست‌گذاری، شناخت دقیق انگیزه‌های خردی برای دولت اسلامی ضروری است تا بتواند متغیرهای کلانی چون رشد تولید و توازن اجتماعی را مدیریت کند.

درنهایت اقتصاد اسلامی با نفی لیبرالیسم روش‌شناختی، «هماهنگی نهادی» را جایگزین «تجمع مکانیکی» می‌کند. این نگاه ضمن نقد اقتصاد متعارف، الگویی بدیل برای عبور از بحران‌های ساختاری ارائه می‌دهد که در آن عقلانیت فردی - بهمعنایی جدید - پیش از ورود به بازار، با مصالح کلان و موازین مذهبی پیوند خورده است.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

قرآن کریم.

- اسلام‌لویان، کریم (۱۳۹۹). *اقتصاد کلان پیشرفته با رویکرد اسلامی*. تهران: سمت.
- اسنودان، برایان، و هوارد، آر وین (۱۳۹۷). *اقتصاد کلان جدید (منشأ، سیر تحول و وضعیت فعلی)*. ترجمه منصور خلیلی عراقی و علی سوری، تهران: سمت.
- الصدر، سید محمد باقر (۱۴۲۱ الف). *الاسلام يقود الحياة*. موسوعة الشهيد الصدر، ج ۵، قم: مرکز الأبحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.
- الصدر، سید محمد باقر (۱۴۳۴). *اقتصادنا*. موسوعة الشهيد الصدر، ج ۳، قم: مرکز الأبحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.
- الصدر، سید محمد باقر (۱۴۲۱ ب). *المدرسة القرآنية*. موسوعة الشهيد الصدر، ج ۱۹، قم: مرکز الأبحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.
- بحرینی یزدی، حسین (۱۴۰۱). تبیین روش‌شناسانه علم اقتصاد کلان اسلامی در آثار موجود در مقایسه با علم اقتصاد کلان متعارف. [دکتری اقتصاد]. رساله دکتری اقتصاد اسلامی، گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- پسران، هاشم، و لاوسون، تونی (۱۳۷۶). بررسی جنبه‌های روش‌شناختی اقتصاد کینز. ترجمه غلامرضا آزاد، تهران: نشر دیدار.
- دیویی، جان (۱۴۰۲). *لیبرالیسم و عمل اجتماعی*. ترجمه رضا یعقوبی، تهران: کرگدن.
- زامل، یوسف بن عبد الله، و بوعلام بن جیلانی (۱۳۷۸). *اقتصاد کلان با نگرش اسلامی*. ترجمه نصرالله خلیلی تیرتاشی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- صدر، سید محمد باقر (۱۴۰۰). *اقتصاد ما (کتاب اول)*. ترجمه سید محمد مهدی برهانی، قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر.

صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۰۰). *اقتصاد ما* (کتاب دوم). ترجمه سیدابوالقاسم حسینی، قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: موسسه الاعلمی للمطبوعات.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۰۲ق). ترجمه تفسیر المیزان. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

کرمی اسفه، محمدحسین، و بحرینی یزدی، حسین (۱۴۰۰). جایگاه مفهوم و نظریه تعادل در اقتصاد اسلامی (مقایسه اجمالی کاربرد این مفهوم در اقتصاد متعارف و نظر شهید صدر در کتاب اقتصادنا). *جستارهای اقتصادی*، ۱۸ (۳۶)، ۱۷-۳۱.

کینز، جان مینارد (۱۳۴۸). *نظریه عمومی اشتغال، بهره و پول*. ترجمه منوچهر فرهنگ، تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.

لشکری، علیرضا، و بحرینی یزدی، حسین (۱۴۰۲). بررسی ضرورت رویکرد اقتصاد کلان براساس اندیشه مبانی شهید صدر. *اقتصاد اسلامی*، ۲۳ (۹۲)، ۵-۲۸.

مصباحیزدی، محمدتقی (۱۳۸۴). *آموزش فلسفه*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.

میرمعزی، سیدحسین (۱۳۸۴). *الگوی مصرف کلان در جامعه اسلامی*. *اقتصاد اسلامی*، ۲۰ (۳۳)، ۵۶-۵.

میرمعزی، سیدحسین (۱۳۹۶). *اقتصاد کلان (با رویکرد اسلامی)*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

یاوری، کاظم و رضایی، محمدجواد، و موحدی بکنظر، مهدی (۱۳۹۵). آیا مدل های اقتصاد کلان نیازمند بازسازی هستند؟ تحلیلی روش شناختی از ارتباط میان اقتصاد کلان و اقتصاد رفتاری. *اقتصاد تطبیقی*، ۱ (۵)، ۱۱۵-۱۳۸.

Carabelli, A. M. (1988). *On Keynes's Method*. New York, Palgrave Macmillan.

Choudhury, M. A. (2006). Islamic macroeconomics. *International Journal of Social Economics (IJSE)*, 33(2), 160-186.

Dow, S. C. (1998). *The Methodology of Macroeconomic Thought: A Conceptual Analysis of Schools of Thought in Economics*. Cheltenham and Massachusetts, Edward Elgar.

Farmer, R. E. A. (Ed.). (2009). *Macroeconomics in the Small and the Large: Essays on Microfoundations, Macroeconomic Applications and Economic History in Honor of Axel Leijonhufvud*. Cheltenham and Massachusetts, Edward Elgar Publishing.

Horwitz, S. (2002). *Microfoundations and Macroeconomics: An Austrian Perspective*. London and New York: Routledge.

Janssen, M. (1993). *Microfoundations: A Critical Inquiry*. London and New

- York, Routledge.
- Lucas, R. (1972). Expectations and the Neutrality of Money. *JOURNAL OF ECONOMIC THEORY*, 4(1), Article 4.
- O'Donnell, R. M. (1989). *Keynes: Philosophy, Economics and Politics: The Philosophical Foundations of Keynes's Thought and Their Influence on His Economics and Politics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Sowell, T. (2006). *On Classical Economics*. USA, Yale University Press.
- Tieben, B. (2012). *The Concept of Equilibrium in Different Economic Traditions An Historical Investigation*. Cheltenham and Massachusetts, Edward Elgar.
- Vercelli, A. (1991). *Methodological Foundations of Macroeconomics: Keynes and Lucas*. Cambridge and New York: Cambridge University.
- Weintraub, E. R. (1977). The microfoundations of macroeconomics: A critical survey. *Journal of Economic Literature*, 15(1), 1–23.